

Tiyatro Eleştirme ve Dramaturji Bölümü Dergisi Journal of Theatre Criticism and Dramaturgy

Başvuru | Submitted 03.09.2025
Revizyon Talebi | Revision Requested 11.10.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 26.10.2025
Kabul | Accepted 08.11.2025
Online Yayın | Published Online 14.11.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Dramatik Türlerin Tarihsel Semantiği: Osmanlı Türkçesinde “Facia” ve “Hâile” Terimleri Hangi Anlamalarda Kullanıldı?

The Historical Semantics of Dramatic Genres: How Were the Terms “Facia” and “Hâile” Used in Ottoman Turkish?

Berna Terzi Eskin ¹

¹ Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

Öz

Osmanlı İmparatorluğu Batılı tiyatroyla 19. yüzyılda tanıştı. Buna paralel olarak yazılı kaynaklarda tiyatroya özgü terimlerin Türkçe karşılıkları boy göstermeye başladı. Bu bağlamda *facia* ve *hâile*, Osmanlı dramatik edebiyatında en çok kullanılan terimlerdi. Söz konusu iki terim, Cumhuriyet'ten sonra Dil Devrimi'ni takip eden süreçte yavaş yavaş kullanımdan düştü. Bu sebeple, geçmiş tiyatro ve dramatik edebiyat birikimini anlamlandırmak, artık sadece tarihsel metinlerde karşımıza çıkan *facia* ve *hâile* terimlerinin anlamlandırılmasıyla doğrudan ilişkilidir. Ne var ki güncel başvuru kaynaklarında bu iki terimin anlamlandırılmasına dair, yani Osmanlı Türkçesinde hangisinin dram hangisinin tragedya anlamında kullanıldığı konusunda yaygın hatalar, çelişkili açıklamalar ve yorumlar bulunmaktadır. Bu noktadan hareketle makale, doğrudan doğruya birincil kaynaklara, 1870'lerden 1920'lere dek yayınlanan bazı önemli metinlerin tanıklığına başvurarak *facia* ve *hâile* terimlerinin Osmanlı Türkçesinde hangi anlamalarda kullanıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Abstract

The Ottoman society was acquainted with theater in the Western sense in the 19th century. Concurrently, Turkish equivalents of dramaturgical terms began to appear in written sources. In this context, *facia* and *hâile* were the most frequently used concepts in the Ottoman dramatic literature. The concepts in question gradually fell out of use and became obsolete in the Early Republican Period, particularly following the Language Reform. Thus, to make sense of the theatrical and dramatic heritage, one needs to thoroughly understand the terms *facia* and *hâile*, which are now found solely in historical texts. Nevertheless, an analysis of available reference works reveals a number of commonly-held errors as well as contradictory explanations and remarks concerning the semantics of these two terms, i.e., which one was used in the sense of drama and which one in the sense of tragedy in Ottoman Turkish. Hence, the present study attempts to elucidate the meanings of the terms *facia* and *hâile* in Ottoman Turkish with direct reference to primary sources, that is, as attested by some important texts published from the 1870s to the 1920s.

Anahtar Kelimeler Osmanlı tiyatrosu · tiyatro terimleri · tragedya · dram · tarihsel semantik

Keywords Ottoman theatre · theatre terms · tragedy · drama · historical semantics

Atıf | Citation: Terzi Eskin, Berna. "Dramatik Türlerin Tarihsel Semantiği: Osmanlı Türkçesinde “Facia” ve “Hâile” Terimleri Hangi Anlamalarda Kullanıldı?" *Tiyatro Eleştirme ve Dramaturji Bölümü Dergisi–Journal of Theatre Criticism and Dramaturgy* 41 (2025): 95–112. <https://doi.org/10.26650/jtcd.1777816>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Terzi Eskin, B.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Berna Terzi Eskin bterzieskin@fsm.edu.tr

Extended Abstract

The Ottoman society was acquainted with theater in the Western sense in the 19th century. Concurrently, Turkish equivalents of dramaturgical terms began to appear in written sources. In this context, *facia* and *hâile* were the most frequently used concepts in the Ottoman dramatic literature. The concepts in question gradually fell out of use and became obsolete in the Early Republican Period, particularly following the Language Reform. Thus, to make sense of the theatrical and dramatic heritage, one needs to thoroughly understand the terms *facia* and *hâile*, which are now found solely in historical texts. Nevertheless, an analysis of available reference works reveals a number of commonly-held errors as well as contradictory explanations and remarks concerning the semantics of these two terms, i.e., which one was used in the sense of drama and which one in the sense of tragedy in Ottoman Turkish. Hence, the present study attempts to elucidate the meanings of the terms *facia* and *hâile* in Ottoman Turkish with direct reference to primary sources, that is, as attested by some important texts published from the 1870s to the 1920s.

A comprehensive literature review on the subject revealed that a considerable number of sources claim that the term *facia* was used in Ottoman Turkish to refer to tragedy. Furthermore, it was found that nearly all these sources conspicuously omitted the mention of the term *hâile*, which, however, was originally coined in Ottoman Turkish to refer to the French term *tragédie*. Indeed, a significant part of the common misconceptions and erroneous interpretations in the contemporary literature can be attributed to the tendency to either overlook the term *hâile* or not even notice it at all. However, the Ottoman Turkish term *facia* was also essentially used to correspond to the French term *drame*. As a matter of fact, one reason for the misconceptions of contemporary researchers about the various semantic usages of the Ottoman Turkish term *facia* is that the French word *drame* has two distinct meanings. According to the 1835, 1878 and 1935 editions of the dictionary of the Académie Française, the term *drame* was used to mean all theatrical plays representing an action, whether tragic or comic. Further, in a narrower sense, it referred to a new genre consisting of a mixture of tragedy and comedy. Likewise, the term *facia* was used in Ottoman Turkish to encompass both meanings of the French word *drame*. Consequently, contemporary authors mistakenly assumed that Ottomans used the term *facia* as the equivalent of tragedy, which in turn created a series of intertwined misconceptions.

On the other hand, it was found that *facia* was used to correspond to the term tragedy in a limited number of instances, as evidenced by the example of Namık Kemal. Still, it should be noted that in his classification of dramatic genres, which followed the neo-classical tradition, there was no third major genre apart from tragedy and comedy. Thus, he did not need a third term for the generic designations of drama and melodrama. Indeed, the proponents of the three main genres in the dramatic literature (i.e., tragedy, comedy and drama) employed the term *facia* to denote the French *drame* and the term *hâile* to denote the French *tragédie*.

In sum, the article identified the following meanings used for the Ottoman Turkish theatrical terms *facia* and *hâile*:

facia. *Fr. Drame.* **1.** A term employed to describe dramatic literary works that involve non-humorous genres (comedy, farce, etc.) and that evoke sadness in the audience; a melancholic theater play. **2.** Drama, a dramatic literary genre consisting of a synthesis of tragedy and comedy. **3.** Melodrama. || In certain exceptional cases, the term was also employed as the equivalent for the French word *tragédie*. || **Etymology:** The Ottoman Turkish term *facia* [فاجعه] was derived from the trilateral Arabic verb [فجع] [hence, فاجعه < فاجع]. It acquired the above-listed meanings in Turkish as the equivalent of the French *drame*; yet, it is not used as such in Arabic.

hâile. *Fr. Tragédie.* **1.** Tragedy, a dramatic literary genre that arouses the feelings of fear and sorrow in the audience. **2.** Fig. A dreadful incident. || **Etymology:** The term *hâile* [هائله] in Ottoman Turkish was derived from the trilateral Arabic verb [هول] [hence, هائل < هائله]. It acquired this meaning in Turkish as the equivalent of the French term *tragédie*. However, the word does not have such a semantic connotation in Arabic.

Giriş

Modern Türk edebiyatının temel başvuru kaynaklarından *Talim-i Edebiyat*'ın “İcad u Tervic-i Elfâz [Sözlerin İcadı ve Yaygınlaştırılması]” başlığının sonunda Rezaizâde Mahmut Ekrem şu satırları kaydeder: “*Muâheze, hâile, facia, hissiyyât gibi lügatler -ki zamanımızda her biri bir başka fıkır ile isti'mâl olunmaktadır- bütün icad-ı elfâza aittir.*”¹ Rezaizâde'nin satırları, 19. yüzyıla dair bir tanıklık niteliğindedir. Nitekim bahsi geçen terimlerden hâile ve facia, Osmanlı kültürel alanında yaşanan kimi hadiseler sonucu yeni anlamlar kazanarak yaygınlaşan, okur-yazar çevrelerin zihinlerinde tiyatro bağlamında yer edinen iki yaygın terimdir. İmparatorluk kültür çevrelerinin yeni yeni tanıştıkları Batılı tiyatrodaki başlıca türlerden tragedya, dram ve melodramla ilişkilenen hâile ve facia terimleri, doğal olarak dramatik metinlerdeki paratekstlerden² kuramsal/eleştirel kaynaklara, süreli yayınlardan tiyatro afişlerine sayısız yerde karşımıza çıkar.

Söz konusu iki terim, 19. yüzyıl itibarıyla Osmanlı Türkçesindeki yoğun kullanımlarına karşılık Cumhuriyet döneminde zamanla ortadan kalkar. Her ne kadar facia, bugün sözlük anlamıyla güncelliğini korusa da tiyatro ve dramatik edebiyatla ilişkili semantik içeriği artık sadece tarihsel metinlerde karşımıza çıkar. Hâile ise günlük dilde de kullanımda görülmez. Hâl böyle olunca akademik ve eleştirel alandaki tarihsel araştırmalarda, günümüz için yabancı nitelikteki bu iki terimin semantik açıklamaları ve doğru biçimde anlamlandırılmaları büyük önem taşır. Bu terimler belirli dramatik türleri işaretlediği için tragedya, dram ve melodram gibi türsel kategorilerin Osmanlı kültürel alanında nasıl alımlandığını anlamak, bu terimleri anlamlandırmakla mümkün olur. İlgili türlerin Türkçedeki serüvenlerini, Türkçe yazılan metinlerdeki türsel geçişkenlikleri ve Osmanlı dramatik edebiyatının kendine özgü kodlarını anlamak buna bağlıdır.

Ne var ki aşağıda ayrıntılandıracağımız tabloda görüleceği üzere, tiyatro tarihine dair güncel çalışmalarda bu terimlerin anlamlandırılmalarına dair birtakım problemler söz konusudur. Dahası, mevcut literatürde konu hak ettiği önemi görmediği için ve birincil kaynaklara, tarihsel metinlere dayalı ayrıntılı filolojik araştırmalardan kaçınılması sebebiyle bugün itibarıyla bir karmaşa yaşanmaktadır: Özetle, hâile ve faciadan hangisinin tragedya, hangisinin dram ve/veya melodramla ilişkili kullanıldığı ya da bunların tekil birer anlama sahip olup olmadığı henüz tam olarak aydınlatılmamıştır diyebiliriz. Literatürdeki söz konusu eksiklikten hareketle bu makale, 19. yüzyıldan Dil Devrimi'ne uzanan süreçte hâile ve facia terimlerinin hangi anlamlarda kullanıldığı sorusuna odaklanır.

Makale, metodolojik olarak amaçlı örnekleme stratejisine ve nitel araştırma yöntemlerinden arşiv araştırması ile doküman incelemesine yaslanır.³ Bu bağlamda tarihsel semantik araştırmasında gerekli malzemenin tespiti için Osmanlı döneminde telif edilen sözlükler, belâgat ve retorik kitapları, edebî eleştiri metinleri, tiyatro afişleri, devlet arşivleri, edebiyat tarihleri ve süreli yayınlar başta olmak üzere çok sayıda tarihsel kaynağa başvuruldu. Elde edilen ampirik malzemenin, konunun ayrıntılarını aydınlatacak nicelikte ve nitelikte bir seçme yapılarak ilgili örnekler analiz edildi.

Mevcut Başvuru Kaynakları ve Akademik Literatür Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

Çiğdem Kılıç, Osmanlı tiyatrosunda facia teriminin hangi anlamlarda kullanıldığına odaklandığı makalesinde, “*Konunun özü olarak söyleyebiliriz ki Tanzimat ve Meşrutiyet yazarlarında gördüğümüz facia*

¹ Rezaizâde Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyyât: Eleştirel Basım*, haz. Furkan Öztürk (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2016), 449.

² Gérard Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation*, çev. Jean E. Lewin (UK: Cambridge University Press, 2001).

³ Bkz. Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çev. ed. M. Bütün, S. B. Demir (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018).

sözcüğü ile anlatılmak istenen trajedidir.”⁴ şeklinde bir yargıya ulaşır. Fakat makalede hâile terimine hiç değinilmez. Oysa aşağıda açıklanacağı üzere, trajedi/tragedya terimleri için en sık kullanılan karşılıklardan biri hâiledir. En önemlisi, hâile terimi doğrudan doğruya Fransızca *tragédie*'yi karşılamak için 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkçede türetilmiştir. Ayrıca, *facia* terimi çok daha girift ve katmanlı bir semantik içeriğe sahiptir, trajediye indirgenemez. Yöntemsel açıdan bakacak olursak, ilgili çalışmada sınırlı sayıda birincil kaynağa başvurulmakla birlikte, o dönem telif edilen sözlüklere ve edebî eleştiri alanındaki kuramsal kaynaklara yer verilmez. Bir tarihsel semantik çalışmasında en başta odaklanılması gerekenler, dönem sözlükleri ve bahsi geçen diğer kaynaklardır. Bu eksiklik, ilgili makalede başvuru tarihsel tanıklıklara dair kimi yorumları da sorunlu kılar. Örneğin *Gâve* ve *Seydi Yahya*⁵ oyunlarındaki verilerden hareketle dram, trajedi, *facia* terimleri hakkında çıkarımlar yapılır fakat bilindiği üzere bu metinlerin yazarı Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*'nin yanı sıra Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe sözlükler kaleme alarak adını en çok leksikoloji alanında duyurmuştur. Nitekim aşağıda *Kamus-ı Türkî* ile Türkçe-Fransızca *Kamus-ı Fransevî*'deki *facia* ile hâile maddelerinin yanı sıra Fransızca-Türkçe *Kamus-ı Fransevî*'deki *tragédie* ile *drame* maddelerine baktığımızda bambaşka bir tabloyla karşılaşacağız.

Abdulkerim Dinç'in Osmanlı dönemi dramatik edebiyat terimlerini derlediği makalesinde ise şöyle bir ifade yer alır: “Birdenbire *tragedya* karşılığı olarak: *haile* kelimesi türetilir; *facia* kelimesi *tragedya* yerine kullanılmaya başlanır.”⁶ Dinç'in makalesi Osmanlı dramatik edebiyatında kullanılan türsel terimler hakkında çok geniş bir derleme içerir fakat burada hâile ile *facia* arasındaki semantik ayrılıklar ile nüanslar aydınlığa kavuşmaz. Makale, Osmanlı tiyatro terimlerinin zenginliğine ve bu konu üzerinde kapsamlı çalışmalar yapılmasının gerekliliğine temas eder⁷ ve bu yönüyle bizim makalemizin iddiasını da destekler. Öte yandan, Dinç'in makalesinde de sözlükler ve kuramsal kaynaklara temas edilmez.

Güncel başvuru kaynaklarından bazı önemli sözlüklere değinirsek şöyle bir manzarayla karşılaşırız: Türk Dil Kurumu (TDK) Güncel Türkçe Sözlük'te hâile için iki anlam verilir: “1. Çok acıklı olay. 2. Manzum biçimde yazılmış trajedi.” Bu maddede kelimenin bizi ilgilendiren ikinci anlamı için Metin And'dan bir kullanım örneği sunulur: “Trajedi yerine ‘haile’ veya ‘büyük haile’ kullanıldığını görüyoruz.”⁸ Aynı sözlükte TDK tarafından *facia* için de iki anlam sunulur: “1. Çok üzüntü veren, acıklı olay. 2. Trajedi.”⁹ Özetle, Türk Dili Kurumu'na göre hâile de *facia* da trajedi anlamında kullanılmaktadır. Bu doğrultuda Güncel Türkçe Sözlük'te trajedi için verilen karşılıklardan biri *facia*'dır, ancak hâileye trajedi maddesinde yer verilmez.¹⁰ Dikkat çeken ayrıntılardan biri ise hâile için manzum yazılmış olmak kaydının düşülmesi. Konuya yabancı biri TDK Güncel Türkçe Sözlük'teki iki maddeyi birlikte okuduğunda, bu verilerden hareketle hâile ile *facia*'nın dramatik edebiyat bağlamında esasen tek bir anlama sahip olduğu, aradaki yegâne farkın, birinin manzum yazılan oyunlar için kullanılan özel bir terim olduğu gibi bir sonuca varması dahi mümkündür. Tarihsel birikime bakıldığında elbette bu durum tartışılabilir ancak konumuz açısından buradaki asıl problem, her iki maddede de dram veya melodram anlamlarına dair herhangi bir içeriğin bulunmamasıdır. Sonuç olarak Türk Dil Kurumu'nun verdiği anlamlar, aşağıda sunacağımız veriler dikkate alındığında hatalı ve eksik çıkacaktır.

Günümüzde çokça kullanılan ve tarihî metinleri kuşatmasıyla tanınan en önemli sözlüklerden Kubbealtı Lugatı'nda da benzer bir manzarayla karşılaşırız. *Facia* maddesinde iki anlam verilir: “1. Çok acıklı olay,

⁴Çiğdem Kılıç, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Oyun Yazarlarında Bir Tiyatro Terimi Sorunu *Facia* mı, *Dram* mı, *Trajedi* mi?”, *Sanat Dergisi*, no. 29 (2016): 20.

⁵Kılıç, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Oyun Yazarlarında Bir Tiyatro Terimi Sorunu *Facia* mı, *Dram* mı, *Trajedi* mi?”, 23-24.

⁶Abdulkerim Dinç, “Tanzimat Dönemi Türk Dramatik Edebiyatı Terimleri Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 7, no. 1 (2018): 181.

⁷Dinç, “Tanzimat Dönemi Türk Dramatik Edebiyatı Terimleri Üzerine”, 182.

⁸Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.

⁹Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.

¹⁰Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.

*musîbet, âfet. 2. [edebiyat] Konusu çok acıklı olan, felâketlerle dolu tiyatro oyunu, hâile, trajedi.”*¹¹ Görüldüğü üzere hâile ile facia burada eş anlamlı sayılmakta ve her ikisi de trajedi olarak işaretlenmektedir. Nitekim aynı sözlüğün hâile maddesinde şu karşılıklar verilir: “1. Fâcia, içler acısı hâdise. 2. [edebiyat] *Trajedi tarzındaki tiyatro eseri.*” Kubbealtı Lugatı’ndaki önemli verilerden biri de Reşat Nuri Güntekin’den aktarılan tanıklıktır: “*Bu îtibar ile eseri yeni şekilde bir hâile (tragedia) addedebiliriz.*” Hâile-nüvis alt maddesinde M. Fuat Köprülü’den aktarılan örnek de aynı doğrultudadır: “*Büyük hâile-nüvis Shakespeare felsefesini Montaigne’nin ‘Tecârib’inden almıştı.*”¹² Görüldüğü üzere Kubbealtı Lugatı’ndaki maddelerde de dram ve/veya melodram karşılıklarına yer verilmez.

Türkçenin en kapsamlı tarihî sözlüklerinden birine imza atan Andreas Tietze ise facia için “*trajedi, hüznü, acıklı olay; korkunç olay*” karşılığını verdikten sonra Nazım Hikmet’in *Kafatası* oyunundan bir paratekst örneği verir: “*Facia. 3 kısım, 15 bap.*”¹³ Tietze, hâile kelimesine ise sadece tiyatro terimi olarak anlam verir: “*feci sonu olan tiyatro piyesi*”. Tietze’ye göre bu kelime 19. yüzyılda Fransızca *tragédie* kelimesini karşılamak üzere icat edilmiştir.¹⁴

Güncel kaynaklardan sadece buraya kadar yapılan alıntılar dahi bir karmaşa ve eksiklikle bizi yüzleştirir. Kılıç’ın makalesine baktığımızda hâile terimi hiç karşımıza çıkmayıp facia terimi de tragedyaya sabitlenirken TDK Güncel Türkçe Sözlük’te, Kubbealtı Lugatı’nda ve Andreas Tietze’nin etimolojik sözlüğünde hâile ve facia birbirine eşitlenir. Özellikle söz konusu üç sözlük ele alındığında, Osmanlı Türkçesinde hâile ile facia terimlerinden hangisinin dram ve/veya melodram terimleri için kullanıldıkları sorusuna cevap bulmak mümkün olmaz. Bu üç sözlükteki dram ve melodram maddelerine verilen karşılıklarda da konuyu aydınlatacak veriler bulunmamaktadır. Tietze, melodram maddesine yer vermezken dram kelimesinin Türkçedeki mecazi anlamını açıkladığı sırada facia kelimesini de kullanır, ancak facia burada tiyatro terimi olarak etiketlenmez. Facia kelimesi günlük dildeki kullanımı açıklanırken söz konusu edilir.¹⁵

Başvuru kaynaklarındaki karmaşanın bir benzerine tiyatro tarihi çalışmalarında da rastlarız. Melodram türüne de ağırlıklı yer veren, Osmanlı tiyatrosu hakkındaki güncel bir araştırmada şöyle bir ifadeyle karşılaşırız: “*Dönem içinde trajedi için önerilen Türkçe karşılık ‘facia’ ya da ‘haile’dir. Buna karşın dönem içinde trajedi niyetiyle yazılmış oyunlar genel itibarıyla ‘facia-nüvis’ ya da ‘facia-ı milli’ sözcükleriyle de karşılanmıştır.*”¹⁶ Alıntıda yer alan, başka bazı yerlerde “milli facia” olarak da geçen¹⁷ “facia-yı milli” ifadesinin doğrudan doğruya ve genelleyici biçimde tragedyayla ilişkilendirilmesi problemlidir çünkü ilgili oyunlar incelendiğinde tragedyadan ziyade dram veya melodram türleriyle karşılaşmak mümkündür. Nitekim aynı çalışmada, “*Tarihsel dramlar her ne kadar dönem içinde ve sonrasında trajedi (facia) olarak nitelense de aslında üslup ve retorik bakımından melodramatik*” oldukları tespit edilir.¹⁸ Buradan bakınca Osmanlı dramatik edebiyat müelliflerinin melodramları tragedyaya olarak adlandırmaları gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla ilgili araştırmada facia teriminin tarihsel semantiğinin kuşatılamaması durumu söz konusudur; çünkü aşağıda açığa çıkacağı üzere facia teriminin asıl anlamı dramdır. Yine belirtmek gerekir ki bu satırlarda geçen facia-nüvis, “facia yazarı, facia müellifi” anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla, yukarıdaki alıntıda belirtildiği şekliyle doğrudan tragedyaya türünün adı olarak değerlendirilmemelidir. M. Fatih Uslu

¹¹Kubbealtı Lugatı, <https://lugatim.com/s/facia>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.

¹²Kubbealtı Lugatı, <https://lugatim.com/s/haile>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.

¹³Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı 3*, ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2023), 33.

¹⁴Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, 336.

¹⁵Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı 2*, ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2023), 443.

¹⁶M. Fatih Uslu, *Çatışma ve Müzakere: Osmanlı’da Türkçe ve Ermenice Dramatik Edebiyat* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2025), 158.

¹⁷“Milli facia” olarak nitelenen dramatik eserler için bkz. Zuhal İbican, “1908 Sonrası Millî Facia Türü Oyunlarda II. Abdülhamid Döneminin Temsili” (Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2022).

¹⁸Uslu, *Çatışma ve Müzakere: Osmanlı’da Türkçe ve Ermenice Dramatik Edebiyat*, 29.

bu satırları Mehmet Çetintaş'ın *Sergüzeşt-i Perviz* hakkındaki yazısına¹⁹ referansla kaydeder. Bu yazıya bakıldığında ise Çetintaş'ın, “facia-nüvis”i “trajedi yazarlığı” olarak anlamlandırdığı görülmektedir.

*O devrin kalem erbabı, trajedi yazarlığına da alaturka bir isim bulur: facia-nüvis! Çok sonraları bazı yazarlar bu kelimeyi haile-nüvis olarak değiştirir. Ama 1866'dan itibaren “trajedi” kelimesi de Türkçeye girer. Bundan sonra ise dilde sadeleşme çığırına kadar her üç hal de eleştiri yazılarında, makalelerde ve tiyatro ile ilgili diğer kitap ve risalelerde arz-ı endam eder.*²⁰

Ne var ki Çetintaş bu satırları kaydederken herhangi bir referans veya tarihsel tanıklık sunmaz. Bununla birlikte, yukarıdaki ifadelerde hem facia hem hâile tragedya terimiyle eşitlenir, dram ve melodramla ilgili semantik içerik anılmaz.

Başvuru kaynakları arasında biraz daha geriye giderek birkaç örnek verip literatür değerlendirmesini tamamlayabiliriz. Özdemir Nutku'ya göre facia, “*Ondokuzuncu yüzyıl Tanzimat ve yirminci yüzyıl Meşrutiyet tiyatrolarında oynanan acılı oyunların tümüne verilen*” genel bir addır.²¹ Haldun Taner, Metin And ve Özdemir Nutku imzalı *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*'nde ise facia maddesine şu karşılık verilir: “*Eski Türk tiyatrosunda melodrama ve tragedyaya verilen ad.*”²² *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*'nde hâile için müstakil madde açılmaz. Sadece “hagaragort” maddesinin açıklamasında hâileyle karşılaşırız. Başka bir yerde de geçmez. *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*'nün ilgili maddesinde hâilenin hangi amaçla açıklama kısmına konduğu biraz kuşkulu kalsa da bağlama bakarak tragedya ve melodramla ilişkilendiğini söyleyebiliriz: “*hagaragort (Tul.): haile. 1. Eski Türk tiyatrosunda tragedyaya ve melodrama verilen ad. 2. (Ermenice) Tiran, hain, düşman rolü.*”²³ Görüldüğü üzere tiyatro tarihinin önemli isimleri tarafından kaleme alınan bu son iki metinde, facianın sadece trajedyaya/ trajediye indirgenemeyeceğine dair bazı ipuçları mevcuttur. Fakat sonraki çalışmalarda bu ayrıntının pek dikkate alınmadığı, yukarıda somut biçimde ortaya çıktı. Bununla birlikte, anılan son iki kaynakta da hâile terimi yine askıda kalmaktadır. Daha önemlisi, hâile ve facia için ayrıntılı açıklamalar mevcut değildir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Osmanlı-Türk dramatik edebiyatının bu iki anahtar teriminin tarihsel semantiği ve bağlamsal kullanımları henüz tam olarak aydınlatılamamıştır. Akademik çalışmalarda karşımıza çıkan ikircikli tablolar da bundan kaynaklanmaktadır. Aşağıda, bu hususa dair ayrıntılı bir inceleme sunmaya çalışacağız.

Harf İnkılâbından Önce Yayınlanan Osmanlı Harfli Sözlüklerde Facia ve Hâile Terimleri

Bu başlıkta öncelikle 19. yüzyıldan Harf İnkılâbı'na kadar telif edilen Türkçe-Türkçe sözlükler ile Almanca ve Fransızca karşılıklı Türkçe sözlüklerde hâile ve facia kavramlarının dramatik edebiyat bağlamında terim olarak nasıl anlamlandırıldıkları ayrıntılarıyla verilecek. Araştırma sürecinde bahsi geçen sözlüklerin tamamı taranmış olmakla birlikte, sözlüklerin bazılarında facia ve hâile terimlerinin dramatik edebiyat bağlamında kazandıkları yeni anlamlara yer verildiği, bazılarında ise yer verilmediği görülmüştür. Söz gelimi *Lugat-ı Remzi*'de facia maddesi mevcuttur²⁴ ancak kelimenin yalnızca bugün de kullanımda olan anlamına (acı veren olay) yer verilmiştir, tiyatro bağlamında kazandığı yeni anlam kaydedilmemiştir. Sir James William'ın Türkçe-

¹⁹Mehmet Çetintaş, “Sergüzeşt-i Perviz”, *Cogito*, no. 54 (Bahar 2008): 283-288.

²⁰Çetintaş, “Sergüzeşt-i Perviz”, 286.

²¹Özdemir Nutku, *Dram Sanatı (Tiyatroya Giriş)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1983), 91.

²²Haldun Taner, Metin And ve Özdemir Nutku, *Tiyatro Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1966), 36.

²³Taner, And ve Nutku, *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*, 45.

²⁴Hüseyin Remzi, *Lugat-ı Remzi 2* (İstanbul: Matbaa-yı Hüseyin Remzi, 1305 [1888]), 29.

İngilizce sözlüğü de bu bakımdan referansların dışında kalmıştır. Sonraki bölümde ise söz konusu terimlerin kullanım örnekleri tanıklanarak daha geniş bir bakış açısı elde etmek amaçlanacak.

Facia

Türkçenin tarihî sözlükleri denince akla ilk gelen eserlerden *Kamus-ı Türkî*'de facia, “*Tiyatro oyunlarından mebnâ-aleyhi acıklı ve ibret-âmiz bir hikâyeden ibaret olanı. Fr. Drame*” biçiminde, doğrudan Fransızcası da verilip dram olarak anlamlandırılır.²⁵ Bu açıklamanın devamında sunulan örnek ifadeler de önemlidir: “*facia-yı mensure*” ile “*facia-yı manzume*”. Facia terimi herhangi bir şekilde tragedyayla ilişkilendirilmez, sadece *drame*'a karşılık sunulur.

Şemseddin Sami'nin Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe sözlüklerinde de kelime dram anlamında kullanılır. Fransızcadan Türkçeye *Kamus-ı Fransevî*'nin ilk baskısından dördüncü ve son baskısına kadar “*drame*” maddesi aynı içerikle verilir: “*Tiyatroda oynanan oyun cinslerinden biri ki esasen feci olduğu hâlde bazı eğlenceli sözler ve hareketlerle karışık ve mensur olur, facia, dram.*”²⁶ Alıntının sonunda koyu vurguyla yazılan “*dram*” ilk baskıda yoktur. Sözlüğün resimlenerek genişletildiği üçüncü baskıda, Osmanlı harfleriyle yazılarak eklenir.²⁷ Dram kelimesinin, sözlüğün Türkçe açıklama kısmında Osmanlı harfleriyle yer alması, kelimenin artık Türkçeye yerleştiğinin de bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Diğer yandan, açıklamada geçen “*cins*” kelimesinin o dönemki Türkçede “*tür*” anlamında kullanıldığını da vurgulamak gerekir. Böylelikle Şemseddin Sami'nin ilgili açıklamaları bir “*tür*” bilinciyle yaptığı, dram terimini genel olarak tiyatro oyunu, sahne sanatı vb. bir anlamda kullanmadığı da açıklığa kavuşur. Nitekim madde dikkatle okunduğunda tiyatrodaki sergilenen oyunlar arasında belirli bir türsel kategorinin tarif edildiği görülür. Şemseddin Sami'nin Türkçeden Fransızcaya *Kamus-ı Fransevî*'sinde ise facia kelimesinin tiyatro bağlamındaki anlamı, tek kelimeyle, *drame* olarak verilir.²⁸ Özetle, Şemseddin Sami'nin Türkçe-Türkçe, Fransızca-Türkçe ve Türkçe-Fransızca sözlüklerinde facia terimi istikrarlı ve tutarlı biçimde dram anlamıyla sabitlenir. Tragedyayla/trajediyle hiç ilişkilendirilmez. Yukarıda işaret edildiği üzere kendisi de bir dramatik edebiyat yazarı olan Şemseddin Sami'nin terimi bu şekilde anlamlandırması, oldukça önemli bir bulgudur. Öte yandan, Diran Kelekyan'ın düzenlediği Türkçeden Fransızcaya *Kamus-ı Fransevî*'de de facia maddesinin tiyatro bağlamındaki anlamı yine tek kelimeyle *drame* olarak karşılır.²⁹

Mehmet Salâhî'nin *Kamus-ı Osmanî*'si ile Raif Necdet'in *Yeni Resimli Türkçe Kamus*'unda da facia kelimesi doğrudan dram karşılığı kullanılır. *Kamus-ı Osmanî*'deki tanımla *Kamus-ı Türkî*'deki çok benzerdir: “*Esasen kalpleri acındıracak surette müessir olduğu hâlde bazı eğlenceli sözler ve hareketlerle karışık olarak tertip olunan tiyatro oyunu ki Fransızcası (Drame: dram)'dır.*”³⁰ *Yeni Resimli Türkçe Kamus*'ta ise facia maddesinde çok sade bir tanım verilir ve burada da dram kelimesi Osmanlı harfleriyle yazılır: “*Acıklı piyes, dram.*”³¹

Almanca sözlüklerde de facia, dramla anlamlandırılır: Ömer Faik'in Almanca-Türkçe sözlüğünde *Drama* maddesine “*facia, dram, dehşetli oyun*” karşılıkları sunulurken³² Hakkı Tevfik'in Türkçe-Almanca sözlüğünde facianın Almancası *drama* olarak verilir.³³

²⁵Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1899), 976.

²⁶Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc* [1. basım] (İstanbul: Mihran Matbaası, 1882-1883) 590.

²⁷Şemseddin Sami, *Resimli Kamus-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc Illustré* [3. basım] (İstanbul: Mihran Matbaası, 1901), 832.

²⁸Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lugât – Dictionnaire Turc-Français* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1883-1885), 759.

²⁹Diran Kelekyan, *Kamus-ı Fransevî: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lugât – Dictionnaire Turc-Français* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1911), 881.

³⁰Mehmet Salâhî, *Kamus-ı Osmanî 2* (İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1313 [1896]), 175.

³¹Raif Necdet, *Yeni Resimli Türkçe Kamus* (İstanbul: Maarif Kütüphanesi, 1927), 547.

³²Ömer Faik, *Almancadan Türkçeye Lugât Kitabı: Deutsch-Türkisches Wörterbuch* (Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye, 1314 [1898]), 84.

³³Hakkı Tevfik, *Türkçeden Almancaya Lugât Kitabı: Türkisches-Deutsch Wörterbuch* (Leipzig: Otto Holtze's Nachfolger, 1917) 243.

Lugat-ı Naci, *Mükemmel Osmanlı Lugatı* ve *Yeni Türkçe Lugat*'ta ise *facia*, önceki örneklerde olduğu gibi açık biçimde bir dramatik türle ilişkilendirilmez. *Lugat-ı Naci*'de *facia*, insanları dertlendirecek tarzda “*müessir olarak tertip olunan oyun, tiyatro*” biçiminde tanımlanır.³⁴ Mehmet Bahaeddin *Yeni Türkçe Lugat*'ta *faciayı* “*Hazin ve acıklı tiyatro oyunu.*”³⁵ olarak tanımlarken *Mükemmel Osmanlı Lugatı*'nda Ali Nazîmâ ve Faik Reşad'ın tanımları *Lugat-ı Naci*'dekiyle aynıdır: İnsanları dertlendirecek tarzda “*müessir olarak tertip olunan oyun.*”³⁶

19. yüzyıldan itibaren telif edilen sözlüklerde *facianın* tiyatro sanatı bağlamında verilen anlamlarına genel olarak baktığımızda, ağırlıklı olarak dram anlamının öne çıktığı görülür. Terime dram anlamı verilmeyen sözlüklerde ise “insanları etkileyen, hüznü, acıklı oyun” anlamı üzerinde mutabakat sağlandığı gözlenir ve buralarda herhangi bir tür adı (tragedya, dram, melodram) zikredilmez. Ayrıca, başvurduğumuz sözlüklerin hiçbirinde *facia* terimine doğrudan doğruya tragedya/trajedi anlamı verilmez, ki bu da dikkat çekici bir bulgudur: Literatür değerlendirmesinde verdiğimiz örneklerin önemli bir kısmındaki yargıları sorunlu kılar.

Hâile

Kamus-ı Türkî'de *hâilenin* “yeni tabir” olduğu belirtildikten sonra terim doğrudan doğruya tragedya olarak anlamlandırılır: “*Neticesi hevl-nâk ve fâci' manzum tiyatro risalesi. Fr. Tragédie.*”³⁷ Nitekim Şemseddin Sami, daha eski tarihli bir sözlüğü olan Türkçeden Fransızcaya *Kamus-ı Fransevî*'de *hâileye* “*mot nouveau*” yani “yeni kelime” notuyla *tragédie* anlamı vermişti.³⁸ Diran Kelekyan'ın düzenlediği Türkçe-Fransızca *Kamus-ı Fransevî*'de de *hâile* için aynı anlam korunur, tek kelimeyle *tragédie* karşılığı verilir.³⁹ Şemseddin Sami'ye ait Fransızcadan Türkçeye *Kamus-ı Fransevî*'nin birinci baskısıyla sonraki baskılarında *Tragédie* maddelerinin içeriği ufak bir farklılık gösterse de *hâile* karşılığında bir standart söz konusudur. Fransızcadan Türkçeye *Kamus-ı Fransevî*'nin birinci baskısı ile üçüncü baskısındaki *Tragédie* maddeleri sırayla aşağıdaki gibidir. Hemen baştan altını çizelim ki Şemseddin Sami burada da “*cins*”, yani “*tür*” terimini kullanmaktadır, tıpkı daha önce görüldüğü gibi.

“Tragédie: Büyük ve meşhur zevât arasında cereyan etmiş bir vaka-yı sahîha veya mütehayyileyi musavvir tesirli ve hevl-engîz tiyatro manzumesi, ‘hâile’. § Edebiyat-ı sahniyenin hâile cinsi. || mecazen: Dehşetli ve müessir vaka, *facia*.”⁴⁰

“Tragédie: Tiyatro manzumesi, hâile, trajedi. § Edebiyat-ı sahniyenin hâile cinsi. || mecazen: Dehşetli ve müessir vaka, *facia*, *fecîa*.”⁴¹

Lugat-ı Naci'de ise Türkçeden Fransızcaya *Kamus-ı Fransevî*'nin birinci baskısındakine çok benzer bir açıklamayla birlikte *hâile* kelimesinin Fransızca *tragédie* karşılığı olarak icat edildiği onaylanır: “*Korkunç şey. ‘Trajedi’ tercümesi olarak büyük ve meşhur zevât arasında cereyan etmiş bir vaka-yı sahîha ve mütehayyileyi musavvir tesirli ve hevl-engîz tiyatro manzumesi mânâsında kullanılır. § Dehşetli ve müessir vaka, facia.*”⁴²

Fransızca sözlüklerin yanında Almanca sözlükler de *hâilenin* tragedya anlamına geldiği konusunda mutabıktır. Hakkı Tefvîk'in Türkçe-Almanca sözlüğünde *hâile* için “*trauerspiel*” karşılığı verilirken⁴³ Ömer Faik'in

³⁴Muallim Naci, Müctecâbizâde İsmet, *Lugat-ı Naci* (İstanbul: [1899]), 487.

³⁵Mehmed Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lugat* (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, tarihsiz), 499.

³⁶Ali Nazîmâ, Faik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lugatı* (Dersaadet: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1319), 547.

³⁷Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 1505.

³⁸Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lugat – Dictionnaire Turc-Français*, 1161.

³⁹Diran Kelekyan, *Kamus-ı Fransevî: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lugat – Dictionnaire Turc-Français*, 1321.

⁴⁰Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc* [1. basım], 1061.

⁴¹Şemseddin Sami, *Resimli Kamus-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc Illustré* [3. basım], 2147.

⁴²Muallim Naci, Müctecâbizâde İsmet, *Lugat-ı Naci*, 800.

⁴³Hakkı Tefvîk, *Türkçeden Almancaya Lugat Kitabı: Türkisches-Deutsch Wörterbuch*, 368.

Almanca-Türkçe sözlüğündeki *Tragödi-e* maddesi, hâile kelimesinin kökü olan “hevl” ile açıklanır: “Eşhas-ı meşhure mâbeyninde vâki olan ehemmiyetli macerayı gösteren hevl-nâk ve acıklı şiiir, manzume, tiyatro güftesi.”⁴⁴ Burada doğrudan hâile kelimesi geçmese de *Tragödi-e* maddesinin hemen üstünde yer alan *Tragi-komödi-e* yani traji-komedi maddesine şu karşılık verilir: “Hâile-i mudhike.”⁴⁵ Bilindiği üzere Osmanlı Türkçesinde komedyâ, mudhike ile karşılanmıştı. Bu durumda tamlamadaki hâilenin de tragedyâ karşılığı olarak kullanıldığı açıklığa kavuşur.

Kamus-ı Osmanî’de hâile açıklanırken ilk bakışta bize karmaşık gelebilecek bir tabloyla karşılaşırız: “Dram, tesirli tiyatro manzumesi. (Trajedi *Tragédie* tercümesi).”⁴⁶ Mehmet Salâhî, hâileyi açıklarken önce dram terimini zikretse de kelimenin trajedi tercümesi olarak türetildiğini, trajedinin Fransızca orijinalini de alıntılararak bildirir. Bu durumda, *Kamus-ı Osmanî*’deki hâile maddesinin açıklamasında “dram” teriminin kullanılması konusunda üç ihtimal belirir: Mehmet Salâhî, Osmanlı okur-yazar çevreleri için yeni sayılan dramatik edebiyata ve bu edebiyatın türsel kategorilerine yeterince hâkim olmayabilir, bu sebeple dram kelimesini söz konusu açıklamada gelişigüzel kullanmış olabilir.

İkinci ihtimal, açıklamadaki “manzume” terimiyle birlikte düşünülebilir. O tarihler itibarıyla tragedyalar doğal olarak Osmanlı kültür çevrelerinde manzum olma özellikleriyle biliniyordu. Önceki satırlarda alıntılarladığımız kimi örnekler de bunu pekiştirir. Buradan hareketle Mehmet Salâhî’nin dram terimini tür olarak dram anlamında değil de genel olarak “hüzünlü tiyatro oyunu” anlamında, tragedyaları da -ki kendisi hâilenin tragedyâ karşılığı türetildiğinin farkındadır- bahsi geçen hüzünlü tiyatro oyunlarının alt kategorisi olarak “manzum dramlar” anlamında konumlandığı söylenebilir. *Lugat-ı Naci* ile *Mükemmel Osmanlı Lugatı*’nda da facia teriminin bu şekilde, genel olarak “hüzünlü tiyatro oyunu” gibi bir anlama gelecek biçimde açıklandığını yukarıda görmüştük. Buradan bakınca, Osmanlı kültür çevrelerinde, facianın dram türünün yanında, daha genel bir kategori adı olarak da alımlandığı hatta komik türler dışındaki türlerin hepsini kapsayan bir şemsiye terim olarak kullanılmasının da vâki olduğu söylenebilir. En güçlü ihtimal de budur ve sonuç kısmında ayrıca değinilecektir.

Üçüncü ve son ihtimale gelecek olursak: Bildiğimiz üzere dram ve trajedi kelimeleri, dramatik ve trajik sıfatlarıyla birlikte, mecazen kullanımlarında, yaklaşık olarak aynı anlama sahiptirler. Her ikisi de mecazen, “hazin ve acıklı olay” gibi bir anlama sahiptir ki günümüz Türkçesinde de bu kullanımları yaygındır. Şemseddin Samî’nin Fransızca-Türkçe sözlüklerinde de bahsi geçen mecazi anlamlar kaydedilmişti ve hatta yukarıda görüleceği gibi *tragédie*’nin mecazi anlamı açıklanırken facia kelimesi de kullanılmıştı. Aynı şekilde *Lugat-ı Naci*’de de mecaz kaydı düşülmeden ancak bölüm işareti konularak, alt madde açılarak hâilenin mecaz anlamı verilir. Fakat *Lugat-ı Naci* özelinde çok ince bir nüans karşımıza çıkar: *Lugat-ı Naci*, *Kamus-ı Fransevî* gibi Fransızca-Türkçe bir sözlük değil, Türkçe-Türkçe bir sözlüktür. Hâile kelimesi ise Türkçede 19. yüzyılın ikinci yarısından önce yoktu, bu dönemde *tragédie*’yi karşılamak üzere, tekil bir anlamla ve terim olarak icat edilmişti. Dolayısıyla Türkçede hemen mecazi bir anlam kazanıp bu anlamın da bir sözlükte hemen kayıt altına alınmış olması zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Hâl böyle olunca, *Lugat-ı Naci*’de alt maddede açıklanan mecazi anlamın, esasen Fransızca *tragédie*’nin anlam nüanslarından hareketle verildiği söylenebilir, nitekim ilgili maddenin hemen başında hâilenin *tragédie* tercümesi olarak ortaya çıktığı belirtilmişti. Diğer yandan, Şemseddin Samî’nin Fransızca-Türkçe sözlüklerinin *Kamus-ı Osmanî*’den ve *Lugat-ı Naci*’den önce basıldığını da tamamlayıcı bir bilgi olarak buraya ekleyebiliriz. Zaten *Lugat-ı Naci*’deki hâile maddesinin açıklamaları, Fransızca-Türkçe *Kamus-ı Fransevî*’den devşirilmiş görünür: Fransızca-Türkçe *Kamus-ı Fransevî*’de *tragédie*’nin mecazi anlamı, “Dehşetli ve müessir vaka, facia, fecîa.” şeklinde verilirken *Lugat-ı Naci*’nin hâile maddesinde mecaz kaydı düşülmeden alt bölüm açılıp “Dehşetli ve müessir vaka,

⁴⁴Ömer Faik, *Almancadan Türkçeye Lugat Kitabı: Deutsch-Türkisches Wörterbuch*, 548.

⁴⁵Ömer Faik, *Almancadan Türkçeye Lugat Kitabı: Deutsch-Türkisches Wörterbuch*, 548.

⁴⁶Mehmet Salâhî, *Kamus-ı Osmanî* 2, 638.

facia.” açıklaması verilmişti. Böylelikle tiyatro terimi olarak dramın karşılığı olan *facia*, ki Şemseddin Samî'nin sözlüklerinde tiyatro terimi olarak *facia* dram anlamında sabitlenmişti, sözlüklerde *tragédie* ve *hâile* ile yan yana gelir. Facianın, Fransızca *tragédie*'nin mecazi anlamı dolayısıyla sözlük maddelerinde Türkçe *hâile* kelimesiyle yan yana gelmesi, semantik geçişkenlikleri daha iyi kavramamızı sağlar. *Facia*, dram anlamında kullanılırken trajedinin mecazi anlamının (feci, facialı olay anlamının) Türkçe karşılığı olarak tragedya da ilişkilendiği söylenebilir. Bu bağlamda, Mehmet Salâhî'nin *Kamus-ı Osmanî*'sindeki *hâile* maddesinin açıklamasındaki “dram”ın, tragedyaı tarif etmek üzere, “hazin ve acıklı olay” anlamında mecazen kullanılmış olması da bir ihtimaldir.

Mehmet Salâhî'deki maddeden hareketle yaptığımız tartışma ve sıraladığımız ihtimaller, diğer bazı sözlüklerdeki *hâile* maddelerini anlamlandırmamız için de geçerli olabilir. *Mükemmel Osmanlı Lugatı*'nda tek kelimelik bir karşılık verilir *hâile*ye: “*Dram.*” *Yeni Resimli Türkçe Kamus*'taki *hâile* maddesinde şöyle bir tanım sunulur: “*Korkunç bir vaka. Böyle bir vakayı musavvir tiyatro oyunu, dram.*”⁴⁷

Yeni Türkçe Lugat'a gelince daha ayrıntılı bir açıklama bizi karşılar: “*Ekseriyâ felaketle neticelenen hazin, müessir veya korkunç bir maceradan bâhis manzum veya mensur facia. Katl gibi meş'um ve akıbeti feci bir hadise: kanlı bir hâile.*”⁴⁸ Verdiğimiz son üç örnekten ilk ikisinde, *hâile* teriminin açıklamasında tıpkı *Kamus-ı Osmanî*'deki gibi “dram” geçer. *Yeni Türkçe Lugat*'ta ise “dram” geçmez, ancak *facia* karşılığı yer alır. Türkçe-Türkçe bir sözlük olan *Yeni Türkçe Lugat*'ta, yukarıdaki örneklere benzer biçimde, *hâile* ve *facia* yan yana gelir.

Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde *hâile* terimine dair elde ettiğimiz verilerden en önemlisi, bu kelimenin doğrudan Fransızca *tragédie*'yi karşılamak üzere türetilmiş olmasıdır. Bununla birlikte, kimi sözlüklerde açıklanırken dram ve onun yaygın Türkçe karşılığı *facia* da kelimenin karşılığı olarak verilir. *Kamus-ı Osmanî* örneğinden hareketle yaptığımız tartışma, sıraladığımız ihtimaller ve özellikle Fransızca *drame*'in sonuç kısmında değineceğimiz geniş anlamı, *Kamus-ı Fransevî* ile *Lugat-ı Naci*'de tanıklanan mecazi kullanım örnekleri, *hâile* ve *facia* arasındaki semantik geçişkenlikleri anlamlandırmamıza yardımcı olur. Ancak *hâile* ve *facia* terimleri hakkında nihai bir tarihsel semantik değerlendirmesi yapmak için elbette sözlüklerle yetinmemek, diğer birincil kaynaklara, söz konusu terimlerin pratik kullanım örneklerine de bakmak gerekir.

Osmanlı Kaynaklarında *Facia* ve *Hâile* Terimlerinin Görünümleri

Facia ve *hâile* terimlerinin Osmanlı kaynaklarındaki görünümünün izini sürmeye Namık Kemal'in “*Celâl Mukaddimesi*” olarak bilinen metniyle başlayabiliriz. Nitekim *Celâleddin Harzemşah* oyunu için yazılan bu takdim, Türkçede dramatik türlerin sistematik tasnifini ele alan ilk ve en meşhur yazılı kaynaklardan biridir. Burada Namık Kemal, başlıca üç ana ve bir ara türden bahseder:

“*Tarz-ı Yunan'ı iltizâm edenlerce ... tiyatronun taksimi olarak, o ise oyunların 'trajedi' ve 'komedi' ve [trajedi-komedi]' itibarıyla üç nev'e tefrikinden ibarettir. Mânâ-yı tazammunîleri itibarıyla 'trajedi' facia, 'komedi' mudhike demek olarak 'trajedi-komedi' ise bunların mahlutu olmak lâzım gelirken, mevzuu ciddi olan ve fakat neticesinde mevt olmayan oyunlara itlâk olunur.*”⁴⁹

Namık Kemal'in erken tarihli (1880) bu metninde, dramatik tür başlığı olarak Fransızca *drame* terimi yer almaz. Kendisinin de işaret ettiği üzere Antik Yunan'dan gelen, tragedya ve komedy merkezli tür sınıflamasından bahsedilmektedir. Diğer yandan, *hâile* terimi de henüz yaygınlaşmamış görünmektedir. Bu gibi tarihsel nüanslar hesaba katıldığında, “*Celâl Mukaddimesi*” örneğindeki gibi tanıklıkları bağlamıyla birlikte

⁴⁷Raif Necdet, *Yeni Resimli Türkçe Kamus*, 817.

⁴⁸Mehmed Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lugat*, 780.

⁴⁹Namık Kemal, “*Mukaddime-i Celâl*”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 4: Eser Tanıtma ve Önsözler* içinde, haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 151.

değerlendirmenin önemi ortaya çıkacaktır. Nitekim dönemin en önemli isimlerinden Recaiâde Mahmut Ekrem 1873'te, “Atala Mukaddimesi” olarak bilinen ünlü yazısında aşağıdaki satırları kaleme almıştı: “Bugün dram yani facia olarak mevcut olan eserler dört sene evvel bilküllüye mefkud idi. Ben Afife Anjelik nâmıyla tertip eylediğim dramı neşretmişim.”⁵⁰ Görüldüğü üzere Recaiâde'de dram terimi karşımıza çıkar ve facia terimi burada Namık Kemal'deki gibi trajedi anlamına sabitlenmez. Facia, açıkça dram karşılığı kullanılır. Bu makalenin giriş kısmında Recaiâde'nin *Talim-i Edebiyat*'ından yaptığımız alıntıda, yazarın hem hâile hem facia terimlerinden haberdar olduğunu da görmüştük. Ayrıca, *Talim-i Edebiyat* da “Celâl Mukaddimesi”ne çok yakın tarihlerde (1879-1882) telif edilmişti.⁵¹ Bu sebeple Recaiâde'nin facia terimini bilinçli olarak dram karşılığı kullandığını söyleyebiliriz. Aşağı yukarı aynı yıllarda, Osmanlı-Türk modern edebiyatının öncü isimlerinin kalemlerinden çıkan metinlerde böyle bir manzarayla karşılaşırız. Yine Recaiâde gibi hem yaratıcı yazarlığıyla hem de teorisyen ve muallim kimliğiyle öne çıkan Halit Ziya'da da benzer bir tablo karşımıza çıkar. Halit Ziya da hem facia hem hâile terimlerini kullanır, ancak onun çalışmalarında da terimlerin kullanım biçimlerinde ve türsel ayrımları işaretlemeye bazı gri alanlar mevcuttur. Mesela 1898 tarihli bir yazısında, “...nihayet bugün bizde Tevfik Fikret'in yaptığı şeyi orada ilk önce François Coppée yaptı. Onun bir manzum faciası okunsun, elinde Fransız nazımının ne hâl kesbettiğine hayret hâsıl olur...”⁵² ifadeleri yer alır. “Manzum facia” ifadesiyle ne demek istediğini, kendisinin de adres gösterdiği François Coppée'nin oyunlarının paratekstlerine bakarak çıkarabiliriz: Örneğin *Le pater*'nin iç kapağında “*Drame en un acte, en vers*”, yani “Tek perdelik manzum dram”, *Pour la couronne*'un iç kapağında “*Drame en cinq actes, en vers*”, yani “Beş perdelik manzum dram” ifadeleri yer alır⁵³ ve Coppée'den başka örnekler vermek de mümkündür. Yaptığımız taramada, Coppée'nin tiyatro eserlerinde *drame* ve *comédie* dışında paratekstlere, örneğin *tragédie*'ye rastlamadık. Bu sebeple, Halit Ziya'nın bu örnekte, “manzum facia” derken faciayı dram karşılığı kullandığı açıklığa kavuşur.

Halit Ziya'nın Fransız edebiyatı ve İspanyol edebiyatına dair yazdığı edebiyat tarihlerinde hem facia hem hâile terimlerinin kullanıldığını görürüz. Söz konusu iki eserde, facia ve hâile terimlerinin hepsini burada aktarmayacağımız çok sayıda kullanım örneği mevcuttur. Buralardaki bazı önemli kullanım örneklerini şu şekilde sıralayabiliriz. *Fransa Edebiyatı'nın Numune ve Tarihi*'nde, Lazare de Baïf'in (ö. 1547) dramatik edebiyata katkılarından bahsedilirken, “Sofokl'ün Elektr'iyle [fr. Électre] Öripid nâm diğer bir Yunan şairinin İfijeni [fr. Iphigénie] ve Eküb [fr. Hécube] ismindeki hâilelerini harfiyen tercüme eyledi.”⁵⁴ denir. Görüldüğü üzere Antik Yunan tragediyalarının en bilindik eserlerinden bahsedilirken, tür adı olarak hâile kullanılır. Bu satırlardan birkaç sayfa sonrasında, Étienne Jodelle'in (ö. 1573) *Cléopatra captive* oyunundan aktarımlar yapılırken, ilgili metin parçasında geçen “koro” terimini açıklamak üzere şöyle bir dipnot koyulur: “Kör [fr. choeur] eski facialarda beyitler ve şarkılar söyleyen oyuncular zümresine verilen isimdir.”⁵⁵ Burada ise “eski” sıfatı dikkate alındığında, antik tragediyaların kastedildiği anlaşılır. Fakat bu defa hâile değil, facia terimi karşımıza çıkar.

Diğer yandan, Halit Ziya'nın Fransız edebiyatı tarihinde Pierre de Ronsard'dan (ö. 1585) bahsedilen bir yerdeki “*facia ve mudhikeden başka şiirin her tarzında ibraz-ı maharet etmiştir*”⁵⁶ ifadesini de dikkate

⁵⁰Recaiâde Mahmut Ekrem, “Atala Mukaddimesi”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 4: Eser Tanıtma ve Önsözler* içinde, haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 229.

⁵¹*Talim-i Edebiyat*, 1879'da litografya baskı tekniğiyle ve 1882 yılında genişletilip gözden geçirilmiş biçimiyle hurufat baskısı yapılarak raflardaki yerini almıştır. Ayrıntılar için bkz. Furkan Öztürk, “Sunuş”, Recaiâde Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyyât: Eleştirel Basım* içinde, haz. Furkan Öztürk (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2016), 23-24.

⁵²Halit Ziya [Uşaklıgil], “Bir Bedia-ı Sanat”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3/1: Nesir*, haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 570.

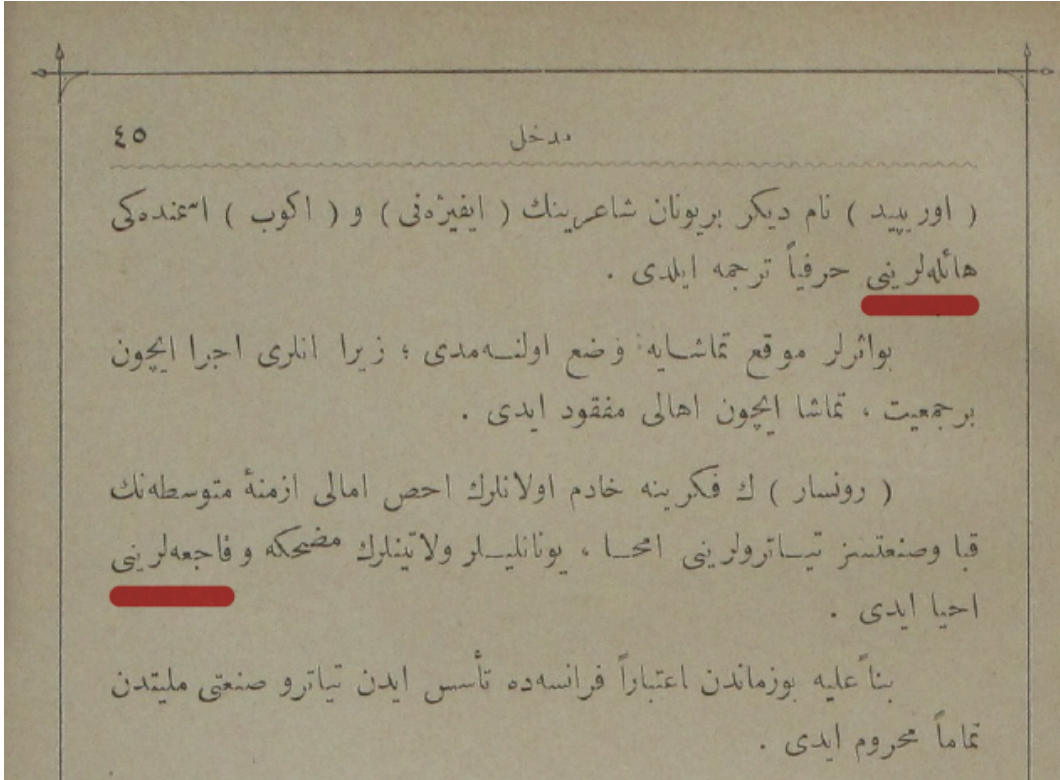
⁵³Bkz. François Coppée, *Le pater* (Paris: Alphonse Lemerre, 1890); François Coppée, *Pour la couronne* (Paris: Alphonse Lemerre, 1895).

⁵⁴Halit Ziya [Uşaklıgil], *Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi* (İstanbul: Kitapçı Arakel, 1303), 44-45.

⁵⁵Halit Ziya, *Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi*, 47.

⁵⁶Halit Ziya, *Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi*, 35.

alınca, bu resim biraz daha karmaşıklaşır. Bu son cümledeki “facia ve mudhike” ikilisi başka yerlerde de karşımıza çıkar. Örneğin yukarıda alıntılıdığımız, Lazare de Baïf’in Euripides ve Sophokles tercümelerinden bahsedilen ve hâile teriminin kullanıldığı satırların hemen devamında, bu defa şu kullanımla karşılaşırız: “Ronsard’ın fikrine hâdim olanların ahass-ı âmâlî, ezmine-i mutavassitanın kaba ve sanatsız tiyatrolarını imha, Yunanlılar ve Latinlerin mudhike ve facialarını ihya idi.”⁵⁷ Neo-klasik hareketi tasvir eden, Antik Yunan ve Roma’nın adres gösterildiği bu cümlelerin dil içi çevirisi şöyle yapılabilir: “Ronsard’ın görüşlerini destekleyenlerin başlıca emelleri, orta zamanların kaba ve sanatsız tiyatrolarını yürürlükten kaldırıp Yunanlılar ve Latinlerin komedy ve facialarını diriltmekti.” İşaret edilen tarihsel birikim dikkate alındığında ve antik zamanlarda tragedy ve komedy gibi iki başlıca türün varlığı hesaba katıldığında, bu son iki örnekte facia teriminin tragedyayı kapsayacak biçimde kullanıldığı söylenmelidir. Öyle olunca akla gelen ilk şey, bir çelişkinin, tutarsızlığın söz konusu olması olabilir. Nitekim birkaç satır arayla (bkz. Resim 1) aynı şey için farklı terimler kullanılıyor gibidir. Halit Ziya’nın kaleme aldığı İspanyol edebiyatı tarihinde de benzer bir durum söz konusudur. İspanyol tiyatrosundan bahsettiği yerlerde ayrıca “facia-yı kahramanâne” ve “facia-yı tarihiye” terimleri de geçer. Bağlam itibarıyla bu terimler, “kahramanlık draması” ve “tarihsel drama” anlamlarında kullanılır. Eserde yine hâile terimi de sıkça görülür. Örneğin Vicente Antonio García de la Huerta’nın (ö. 1787) *Raquel* tragedyasından bahsedilirken hâile terimi kullanılır. Genel olarak baktığımızda da kitapta çok yerde facia ve hâile terimlerinin geçtiği görülür.⁵⁸ Kısacası Halit Ziya’da facia hem dram hem tragedya anlamlarında kullanılıyor gibidir. Hâilede ise tekil olarak tragedya anlamı öne çıkar. Sözlüklerde de karşılaştığımız, facia terimi etrafındaki bu ikiliğin nereden kaynaklandığı hususu sonuç kısmında tartışılacak. Tartışmaya geçmeden önce facia ve hâile terimlerinin başka bazı somut kullanım örneklerine değinmekte yarar var.

Resim 1 : Halit Ziya imzalı Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi’nden aynı sayfa içinde hâile ve facia terimleri

⁵⁷Halit Ziya, *Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi*, 45.

⁵⁸Halit Ziya [Uşaklıgil], *Tarih-i Edebiyat-ı Garbiye: Kısım-ı Sâni* [İspanyol Edebiyatı] (İstanbul: Taş baskı, 1329).

19. yüzyılın ikinci yarısında çok yönlü kişiliğiyle adından çokça söz ettirmiş bir kişi olan Münif Paşa⁵⁹ *İlm-i Belâgat-La Rhétorique* başlıklı ders notlarında kompozisyon (tertip) bağlamında dramatik edebiyata da değinir. Münif Paşa, tiyatro için “bir facia yahut bir komedy” yazılacağı zaman dahi birtakım kurallara uymak gerektiğini belirttikten sonra terimlerin Fransızcasını vererek şu sırayı takip etmek gerektiğini aktarır: “*exposition*”, “*nœud*”, “*péripétie*” ve “*dénouement*”.⁶⁰ Dramatik aksiyon şemasını tarif ederken Münif Paşa, sadece facia ve komedy terimlerine değinir. Burada facianın dram mı tragedya mı yoksa her ikisini kapsayacak şekilde mi kullanıldığı belirsizdir ve birincil kaynaklarda buna benzer sayısız kullanım örneği mevcuttur.

1890’lı yıllarda yayınladığı monografilerle edebiyat eleştirisi alanına hareket getiren isimlerden Alişanzâde İsmail Hakkı,⁶¹ *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri*’nin dördüncü cildini Şemseddin Sami’ye ayırır. Cildin bizi ilgilendiren tarafı, Şemseddin Sami’nin oyun yazarlığı dolayısıyla Alişanzâde’nin öncelikle dramatik edebiyat türleri hakkında ayrıntılı malumat vermesidir. Alişanzâde burada kullandığı Türkçe tiyatro terimlerinin ne anlama geldiklerini, onların Fransızca karşılıklarını vererek ve Yunancaya uzanan etimolojilerini sunarak açıklar. Ayrıca, diğer kaynaklarda pek görmediğimiz kadar çeşitli türler ve bunların özellikleri hakkında ayrıntılar sunar. Dolayısıyla bizim için oldukça önemli veriler kaydeder. Alişanzâde, dram türünü açıklamaya şöyle başlar:

[...] mevzuunun diğerlerine nispetle vüs’ati hasebiyle ibtidâ facia nazar-ı dikkati celbeder. Dram kelimesinin mukabili olarak isti’mal ettiğimiz facia lafzı haddizatında o mânâyı müfid değildir. Çünkü dramlar suret-i mutlakada baştan aşağı menâzır-ı fecîayla mâlî olmak iktizâ etmez. Dram kelimesi Yunanca δραμα lafzından alınmıştır ki mânâ-yı lugavîsi fil ve hareket ifade eder. Facianın hâile ile mudhikeden farkı bunlardan ikisinin de anâsırını bir araya cem’ etmesi cihetiyledir. Facia hakayık-ı beşeriye ve içtimâiyeye bütün zâhiri ve manevi tafsilatıyla nüfuz eder. Sahnede nöbetle veyahut birlikte olarak hem çirkin hem güzel, hem ulvi hem âdi ve hem latif hem menfur menâzır irâe eder. Bazen hem gözyaşları hem tebessümleri müeddî olur.⁶²

Alişanzâde’nin açıklamalarından anlaşılacağı üzere, kendisi oldukça ayrıntılı bir tür tarifi vermektedir. Dram terimini genel bir anlamda, tiyatro oyunu olarak kullanmaz. Bu bağlamda facia ve hâilenin terminolojik olarak sınırları açık biçimde çizilmiştir. Biri dram, diğeri tragedya türünü ifade eder. Alişanzâde’nin tür sınıflaması Namık Kemal’inkinden de farklıdır. Namık Kemal tragedya ve komedyayı esas almış, dram gibi bir ana türden bahsetmemiştir. Alişanzâde bunların yanına dramı ekleyerek üç ana türden bahseder. Alişanzâde ayrıca, Boileau’nun sadece tragedya ve komedy türlerinin var olduğu iddiasına değinip sonra Corneille’den Diderot’ya uzanan süreçte dram türünün nasıl özerkleştiğini de kısaca izah eder. Bu bakımdan Namık Kemal’in iki ana türü benimsemesinin, o dönem Osmanlı kültür çevrelerinde çokça adı geçen Boileau’dan kaynaklı olabileceği akla gelir. Namık Kemal’de hâile teriminin yer almaması da bu doğrultuda değerlendirilebilir çünkü facia dışında herhangi bir türsel terime ihtiyaç duymamıştır.

1910’lara geldiğimizde, facia ve hâile terimlerinin ayrı ayrı türleri tarif edecek biçimde kullanılmaya devam ettiğini, hatta terminolojik ayırımın daha da belirginleşmeye başladığını söyleyebiliriz. *İçtihat*’ta 1914 tarihli ve Salih Fuat imzasıyla çıkan aşağıdaki satırlar, 20. yüzyıldan bir semantik tanıklıktır:

⁵⁹M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği Münif Paşa* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014).

⁶⁰Mustafa Kılıç, “Münif Paşa’nın İlm-i Belâgat-La Rhétorique isimli Eseri ve Mebânî’l-İnşâ ile Karşılaştırılması” (Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2017), 114.

⁶¹Alişanzâde’nin eserleri ve eleştirmen kimliği hakkında bkz. Cennet Esen, “Alişanzâde İsmail Hakkı’nın Sanat ve Edebiyat Yazıları” (Yüksek lisans tezi: Aksaray Üniversitesi, 2017).

⁶²Alişanzâde İsmail Hakkı, *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri Dördüncü Defter: Şemseddin Sami Bey* (İstanbul: Vatan Kütüphanesi Sahibi Ohannes Ferid, 1311), 7-8.

“Malumdur ki tiyatro piyesleri başlıca üç kısma ayrılır: Trajedi, dram, komedi, (hâile, facia, mudhike). ‘Trajedi’ler ‘klasik’ âsardan addolunur. Klasik âsar, itibarî bazı kavâid ve şerâit dâhilinde vücuda getirilir. Bu şerâitten başlıcası ciddi ile hezli, hüzün ile handeyi, ulvi ile süfliyi kati olarak yekdiğerinden ayırmaktan ibarettir. Bahsimize taalluku olmamakla beraber şurasını da işaret edelim ki böyle şurûtun makul olup olmaması hakkında reyler muhtelifdir.”⁶³

Halide Edib’in 1922 tarihli bir yazısında geçen “Shakespeare’in hâileleri kaç bin sene evvele aittir? Kaç eserinde İngiliz milletinden kahraman aldı?”⁶⁴ ifadelerinde de bağlama bakıldığında tragedyanın hâileyle karşılandığı anlaşılır ki bu da 20. yüzyıldan bir diğer örnektir. 20. yüzyıldan belki de en çarpıcı örnek, Darülbedâyi-i Osmanî’nin müfredatıdır. Osmanlı’nın ilk konservatuarı olarak değerlendirilen Darülbedâyi’nin ders başlıklarında facia, hâile ve mudhike terimleri ayrı ayrı yer alır.⁶⁵ Darülbedâyi’de facia ve hâileye ayrı ayrı başlık açılması, üçlü (tragedya, komedy, dram) tür sınıflandırmasının ve facia ile hâile arasındaki terminolojik ayrımın yerleştiğinin göstergesidir. Bu makalenin literatür değerlendirmesi kısmında Kubbealtı Lugatı aracılığıyla Reşat Nuri Güntekin ve M. Fuat Köprülü’den aktarılan tanıklıklar da hâile teriminin 20. yüzyıldaki kullanım örnekleri arasındadır. 20. yüzyıldan facia türünün kullanımına son bir örneği de yine önemli bir kaynaktan verebiliriz. Dönemine damga vuran dergilerden *Dergâh*’ta, *İçerde* başlığıyla ve hemen altında “Bir Perdelik Facia” paratekstiyle Maurice Maeterlinck’ten bir çeviri yayınlanır.⁶⁶ Metni incelediğimizde, Maeterlinck’in *L’intérieur* adlı mini dramının çevirisi olduğu anlaşılır.⁶⁷

Sonuç ve Öneriler

Bu makalenin araştırma sürecinde elde edilen veriler, iki bölümde sunuldu. Sözlüklerdeki manzarayı ana hatlarıyla şu şekilde özetleyebiliriz: Facia terimi, aynı zamanda bir dramatik edebiyat yazarı olan Şemseddin Sami’ninkiler başta olmak üzere birçok sözlükte, bir tür olarak dramı işaretlemek üzere anlamlandırılır. Bazı sözlüklerde ise doğrudan bir tür tarifi yapılmadan “kederli ve hüzünlü tiyatro oyunu” olarak betimlenir. Aslına bakarsak bu nüans, hâile teriminin dram olarak tarif edildiği sözlüklerdeki durumu ve ayrıca Halit Ziya örneğindeki çapraşık durumu da anlamlandırmamız için bize önemli bir ipucu verir. Bu bağlamda, öncelikle facia kelimesinin Türkçede nasıl terimleştiğine bakmak gerekir. Facianın türetildiği kelime olan ve Arapçadan gelen fâci’ sıfatı, ki bugün de kullandığımız feci sıfatıyla kökteştir, Türkçede zaten kullanımdaydı. Facianın tiyatro terimi olarak kazandığı anlam(lar) ise Türkçeye özgüdür ve kelimenin tiyatroyla ilişkilmesi 19. yüzyılda Fransızca *drame* terimini karşılama ihtiyacından ileri gelir. Fransızcanın tarihsel sözlüklerine baktığımızda ise *drame* kelimesinin tiyatro terimi olarak aslında iki anlamı vardır. Fransız Akademisi Sözlüğü’nün 1835, 1878 ve 1935 tarihli altıncı, yedinci ve sekizinci edisyonlarında *drame* için verilen birinci anlam şöyledir: “*Pièce de théâtre représentant une action, soit comique, soit tragique.* [İster komik ister trajik olsun bir olayı anlatan/temsil eden tiyatro piyesi.]”⁶⁸ Dikkat edilirse bu birinci anlamda *tür/genre* ifadesi geçmez. Nitekim kelimenin ikinci anlamı, bir teatral-yazınsal tür olarak ayrıntılı biçimde açıklanır:

⁶³Salih Fuat, “Shakespeare ve Otello Hakkında”, *İçtihat*, no. 114, 14 Temmuz, 1914, 261.

⁶⁴Halide Edib [Adivar], “Milli Türk Bedii Makalesi Münasebetiyle Yakup Kadri Bey’e”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3/2: Nesir*, haz. İnci Enginün, Zeynep Kerman (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 830.

⁶⁵Özdemir Nutku, *Darülbedayi’den Şehir Tiyatrolarına* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 29; Metin And, *Başlangıcından 1983’e Türk Tiyatro Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 123.

⁶⁶Maurice Maeterlinck, “İçerde...”, çev. Ali Galip, *Dergâh*, no. 30, 5 Temmuz, 1922, 88-91.

⁶⁷Bkz. Maurice Maeterlinck, *Alladine et Palomides, Intérieur, et la Mort de Tintagiles: trois petits drames pour marionnettes* (Brüksel: Edmon Deman, 1894).

⁶⁸Dictionnaire de l’Académie française, <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A8D1975>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.

“*Drame, dans un sens plus restreint, Pièce de théâtre, en vers ou en prose, d’un genre mixte entre la tragédie et la comédie, dont l’action, sérieuse par le fond, souvent familière par la forme, admet toutes sortes de personnages, ainsi que tous les sentiments et tous les tons.*”

[Daha dar bir anlamıyla dram, tragedya ve komedy arasında bir tür olan, manzum veya mensur yazılmış tiyatro oyunudur. Konusu ciddi, biçimi genellikle bilindik olan bu türde her türlü kişilik, duygu ve üslup yer alabilir.]

Aynı doğrultuda Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales’in sözlüğünde *drame* kelimesine verilen ilk anlam, “tiyatrodaki sahnelenen bütün eserler” gibi çok kapsayıcı ve geneldir.⁶⁹ Kelimenin ikinci anlamı açıklanırken de özgül bir tür tanımı verilir.

Fransız Akademisi Sözlüğü’nün güncel versiyonu olan dokuzuncu edisyona gelince, kelimenin önceki edisyonlarda yer alan o kapsamlı anlamı, yani ister komik ister trajik olsun bütün teatral eserleri kapsayan anlamı yine birinci sırada verilir ancak başına “*vieilli*” yani “eskimiş anlam” açıklaması koyulur.

Bütün bu verileri bir arada değerlendirdiğimizde şunu ileri sürebiliriz: Fransızca *drame* kelimesi 19. yüzyılda Türkçeye *facia* olarak geçerken, sadece belirli bir teatral türü ifade eden anlamıyla değil, aynı zamanda tragedyaları ve o zamanki yaygın diğer teatral türleri de kapsayan, Fransızcanın tarihsel sözlüklerinde ilk sırada yer alan en geniş anlamıyla da geçmiştir. Buradan bakıldığında Halit Ziya’nın niçin Yunan ve Roma eserlerini kastederken hem *hâile* hem de *facia* terimlerini kullandığı daha anlaşılır *hâile* gelir. Kimi sözlüklerdeki *facia* maddelerine dair manzara da aydınlanır. Diğer yandan, *hâile* teriminin Fransızca *tragédie*’yi karşılamak üzere Türkçede icat edilmesine rağmen kimi sözlük maddelerinde niçin dram kelimesiyle anlamlandırıldığı da açıklığa kavuşur. Zira dram, aynı zamanda tragedyaları da kapsayan bir şemsiye tabirdir. Fransızca *drame* teriminin tarihsel semantiği, Türkçe *facia* teriminin tarihsel semantiğini de aydınlığa kavuşturur. Literatür değerlendirmesinde ortaya çıkan ve *facia* teriminin trajedi/tragedya olarak anlamlandırıldığı çağdaş kaynaklardaki yanılığın sebebi böylelikle açıklığa kavuşur. İncelediğimiz vaka da tarihsel semantik çalışmalarının önemini bir kez daha ortaya koyar çünkü tercüme bir terim olan *facia*’yı anlamamanın yolu, kaynak dildeki tarihsel semantik içeriği anlamaktan geçer. Ancak Türkçede şöyle bir nüans da ortaya çıkar: Terim, her ne kadar geniş anlamla da kullanılsa komik türleri dışarıda bırakır. Fransızcadaki *drame* teriminden başlıca farkı da budur. Oysa Fransızcada *drame* terimi komik türleri de kapsayacak biçimde kullanılmıştı. Bu farklılık da *facia*’nın sözlük anlamından kaynaklı görünür. *Facia*, sözlük anlamı ve etimolojisi itibarıyla *drame* gibi genel bir aksiyonu işaret etmez. Olumsuz, keder ve hüznü telkin eden özgül olayları işaret eder.

Facia terimi bağlamında yine tarihsellikten alakalı bir ayrıntıya daha değinmek gerekir. Türlerin sınıflandırılması da belirli bir tarihselliğin ürünüdür. Mesela Namık Kemal, *facia*’yı tragedyaya karşılığı kullanmıştı. Ancak hemen altını çizelim, Namık Kemal’in esas aldığı teatral tür sınıflamasında iki ana tür vardır: Tragedya ve komedy. Trajikomedya’yı da bu ikisinin karışımı (mahlutu) yani ara tür olarak değerlendirir. Böyle olunca üçüncü bir terime ihtiyaç duymaz. Mudhike zaten komedy karşılığı olarak üzerinde uzlaşmış bir terimdir. Kapsayıcılığı açısından *facia*’yı tragedyaya karşılığı olarak tercih etmiş olması da anlaşılır bir durumdur, hatta isabetlidir diyebiliriz. Ayrıca, tür olarak dramın tarihi de tragedyaya ve komedy kadar eski değildir. Hatta ilgili dönem itibarıyla dram türü yeni sayılabilir. *Hâile* ve *facia*’nın ayrı ayrı teatral türleri tanımlamak üzere kullanıldığı yerlere baktığımızda ise tragedyaya, komedy ve dram gibi üç ana türden oluşan bir sınıflamanın karşımıza çıkması da bu tezimizi pekiştiren bir kanıttır. Kısacası, iki ana türün (tragedya ve komedy) kabul edildiği durum ile üç ana türün (tragedya, komedy, dram) varlığının temel alındığı durum

⁶⁹Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales (CNRTL), <https://www.cnrtl.fr/definition/drame>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.

arasında terminolojik farklılaşma da zorunlu olarak ortaya çıkar. Bütün bunlarla birlikte, o yıllarda henüz -en azından Türkçe kaynaklarda- melodramın dramdan ayrı bir tür olarak keskin sınırlarla ayrılması sebebiyle, facia terimi aynı zamanda melodramı da işaretlemek üzere kullanılmıştır.

Hâile teriminin tragedya/trajedi anlamı açıktır. Şimdiye kadar oluşan tablodan hareketle, dram karşılığı olarak facia teriminin, dram teriminin Fransızcadaki birinci ve geniş anlamı dolayısıyla, yer yer hâileyi kapsayacak biçimde kullanıldığını da tespit etmiş bulunuyoruz.

Facia teriminin Fransızca *drame*'in geniş anlamını içererek kullanılması, Osmanlı tiyatro repertuarındaki “milli facia”, “facia-yı tarihiye”, “dehşetli facia”, “facia-yı hissiye” gibi sayısız ve çeşitlenmeli parateksti⁷⁰ de anlamlandırmamızı sağlar.

Terimlerin etimolojileri ve sözlüklerdeki açıklamalar da ulaştığımız sonucu destekleyen kanıtlar sunar. Örneğin facia açıklanırken sözlüklerde çoğunlukla “seyirciyi dertlendiren, hüznendiren, acı duygular uyandıran, feci olay” gibi genel olarak ifade edebileceğimiz bir etkiden bahsedilir. Nitekim kelimenin etimolojik anlamı bu yöndedir. Kelime, Arapçada “birinin bedenini, canını acıtmak” anlamındaki “fec’ - فجع” köküne dayanır. Hâile ise “korku, korkutmak” anlamındaki Arapça “hevl - هول” kelimesinden türetilir.⁷¹ Hâileler yani tragedyalar tarif edilirken seyircide “korku uyandıran” bir etkiden bahsedilir. Nitekim Aristoteles tragedyayı tanımlarken seyircide uyandırdığı duygulanımı korkuyla ifade etmişti: “Tragedya eyleyenleri taklit eder; bunu da bir anlatı aracılığıyla değil, uyandırdığı acıma ve korku aracılığıyla bu tür duygulanımların arınmasını sağlayarak yapar.”⁷² Buradan bakıldığında, dramatik türlerin Türkçede karşılıkları belirlenirken, onların seyircide uyandırdıkları duygulanımların da dikkate alındığı sonucu ortaya çıkar.

Bu makalede yapılan literatür değerlendirmesi ve ulaşılan sonuçlar, günümüzde en çok kullanılan sözlüklerdeki facia ve hâile maddelerinin de güncellenmesi gerekliliğini ortaya çıkardı. Bu doğrultuda facia ve hâile maddeleri için dramatik edebiyat bağlamındaki terminolojik açıklama önerilerimiz aşağıda sunuldu:

facia. isim. eskimiş. tiyatro. **1.** Sahnelenmek üzere düzenlenmiş, seyirciyi kederlendiren, komik türler (komedy, fars vb.) dışındaki dramatik edebiyat eserlerini tanımlamak üzere kullanılan terim, hüznün telkin eden tiyatro oyunu. **2.** Tragedya ve komedy türlerinin birleşiminden oluşan dramatik edebiyat türü, dram. **3.** Melodram. **4.** mecazen. Hüznülü vaka. || Bu kelime bazı istisnai durumlarda, Fransızca *tragédie* karşılığı olarak da kullanılmıştır. **Etimoloji:** Osmanlı Türkçesindeki facia [فاجعه] terimi, Arapça [فجع] kelimesine dayanmaktadır: فاجع < فاجع < فاجعه. Facia, Fransızca *drame* karşılığı olan yukarıdaki anlamlarını Türkçede kazanmıştır, Arapçada *drame* karşılığı olarak kullanılmamaktadır.

hâile. isim. eskimiş. tiyatro. **1.** Seyircide korku ve elem duyguları uyandıran dramatik edebiyat türü, tragedya. **2.** mecazen. Korkunç vaka. || **Etimoloji:** Osmanlı Türkçesindeki hâile [هائله] terimi, Arapça [هول] kelimesine dayanmaktadır: هول < هائل < هائله. Hâile, Fransızca *tragédie* karşılığı bu anlamını Türkçede kazanmıştır, Arapçada *tragédie* karşılığı olarak kullanılmamaktadır.

Facia ve hâile terimleri için sunduğumuz tanım önerileri ve bu çalışmada ortaya çıkan tablo doğrultusunda, sözlüklerdeki trajedi ve dram maddelerinde de gerekli düzeltmelerin ve eklemelerin yapılması isabetli olacaktır.

Bu makaleyle birlikte, Türkçedeki tarihsel edebî birikimi daha yakından ve doğru biçimde anlamlandırmak için geniş metin havuzlarının oluşturulma gerekliliği bir kez daha ortaya çıktı. Tarihsel metinleri

⁷⁰Ayrıntılar için bkz. Türkân Poyraz, Nurnisa Tuğrul, *Tiyatro Bibliyografyası (1859-1928)* (Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1967).

⁷¹Kelime kökleri için bkz. Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basîf fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhî: Kâmûsu'l-Muhî Tercümesi*, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 4/3444; 5/4837.

⁷²Aristoteles, *Poetika (Şiir Sanatı Üzerine)*, çev. Nazile Kalaycı (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları), 25.

daha sağlıklı yorumlayabilmek adına kavramların ve terimlerin tarihsel-semantik serüvenlerini takip etmeyi sağlayacak, araştırmacıların ihtiyaçlarına cevap verecek, kavram tarihi çalışmalarının gerekliliklerini karşılayacak kapsamlı korpuslar ne yazık ki henüz inşa edilemedi. Bu eksikliğin giderilmesi kuşkusuz araştırmacılara yeni alanlar açacaktır ve Türk kültürüne büyük bir hizmet niteliğinde olacaktır.

Teşekkür	Fransızca kaynaklardan yararlanma konusunda yardımcı olan Doç. Dr. Şerif Eskin'e teşekkür ederim.
Etik Kurul Onayı	Çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.
Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgements	I would like to thank Assoc. Prof. Dr. Şerif Eskin for his help in utilizing French resources.
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for the study.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Berna Terzi Eskin (Arş. Gör. Dr.)
Author Details	¹ Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
	0000-0002-3169-9171 bterzieskin@fsm.edu.tr

Kaynakça | Bibliography

- Adivar, Halide Edib. “Millî Türk Bedii Makalesi Münasebetiyle Yakup Kadri Bey'e”. *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3/2: Nesir* içinde, hazırlayanlar İnci Enginün, Zeynep Kerman, 830-831. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Ali Nazîmâ ve Faik Reşad. *Mükemmel Osmanlı Lugatı*. Dersaadet: Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, 1319.
- Alişanzâde İsmail Hakkı. *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri Dördüncü Defter: Şemseddin Sami Bey*. İstanbul: Vatan Kütüphanesi Sahibi Ohannes Ferid, 1311.
- And, Metin. *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales (CNRTL), <https://www.cnrtl.fr/definition/drame>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.
- Coppée, François. *Le pater*. Paris: Alphonse Lemerre, 1890.
- Coppée, François. *Pour la couronne*. Paris: Alphonse Lemerre, 1895.
- Çetintaş, Mehmet. “Sergüzeşt-i Perviz”, *Cogito*, no. 54 (Bahar 2008): 283-288.
- Dictionnaire de l'Académie française, <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A8D1975>, Son erişim: 20 Ağustos 2025.
- Diñç, Abdulkerim. “Tanzimat Dönemi Türk Dramatik Edebiyatı Terimleri Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi 7*, no. 1 (2018): 176-182.
- Diran Kelekyan. *Kamus-ı Fransevî: Musavver Türkçeden Fransızcaya Lugat – Dictionnaire Turc-Français*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1911.
- Esen, Cennet. “Alişanzâde İsmail Hakkı'nın Sanat ve Edebiyat Yazıları”. Yüksek lisans tezi, Aksaray Üniversitesi, 2017.
- Genette, Gérard. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. İngilizceye çeviren Jean E. Lewin. UK: Cambridge University Press, 2001.
- Hakkı Tefik. *Türkçeden Almancaya Lugat Kitabı: Türkisches-Deutsch Wörterbuch*. Leipzig: Otto Holtze's Nachfolger, 1917.
- Halit Ziya [Uşaklıgil]. “Bir Bedia-ı Sanat”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3/1: Nesir*, hazırlayan İnci Enginün, Zeynep Kerman, 569-573. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Halit Ziya [Uşaklıgil]. *Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi*. İstanbul: Kitapçı Arakel, 1303.
- Halit Ziya [Uşaklıgil]. *Tarih-i Edebiyat-ı Garbiye: Kısım-ı Sâni* [İspanyol Edebiyatı]. İstanbul: Taş baskı, 1329.
- Hüseyin Remzi. *Lugat-ı Remzi 2*. İstanbul: Matbaa-yı Hüseyin Remzi, 1305 [1888].
- İbidan, Zuhâl. “1908 Sonrası Millî Facia Türü Oyunlarda II. Abdülhamid Döneminin Temsili”. Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2022.

- Dramatik Türlerin Tarihsel Semantiği: Osmanlı Türkçesinde “Facia” ve “Hâile” Terimleri Hangi Anlamlarda Kullanıldı? | Terzi Eskin, 2025
- Kılıç, Çiğdem. “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Oyun Yazarlarında Bir Tiyatro Terimi Sorunu Facia mı, Dram mı, Trajedi mi?”, *Sanat Dergisi*, no. 29 (2016): 15-28.
- Kılıç, Mustafa. “Münif Paşa'nın İlm-i Belâgat-la Rhétorique İsimli Eseri ve Mebâni'l-İnşâ ile Karşılaştırılması”. Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2017.
- Kubbealtı Lugatı, <https://lugatim.com/> Son erişim: 20 Ağustos 2025.
- Maeterlinck, Maurice. *Alladine et Palomides, Intérieur, et la Mort de Tintagiles : trois petits drames pour marionnettes*. Brüksel: Edmon Deman, 1894.
- Maeterlinck, Maurice. “İçerde...”. Çeviren Ali Galip. *Dergâh*, no. 30, (5 Temmuz 1922): 88-91.
- Mehmed Bahaeddin. *Yeni Türkçe Lugat*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, tarihsiz.
- Mehmet Salâhî. *Kamus-ı Osmanî 2*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1313 [1896].
- Muallim Naci ve Müctecâbizâde İsmet. *Lugat-ı Naci*. İstanbul: 1899.
- Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît: Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, hazırlayanlar Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Namık Kemal. “Mukaddime-i Celâl”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 4: Eser Tanıtma ve Önsözler* içinde, hazırlayanlar İnci Enginün, Zeynep Kerman, 144-159. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Nutku, Özdemir. *Dram Sanatı (Tiyatroya Giriş)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 1983.
- Nutku, Özdemir. *Darülbeyâdî'den Şehir Tiyatrolarına*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Ömer Faik. *Almancadan Türkçeye Lugat Kitabı: Deutsch-Türkisches Wörterbuch*. Dersaadet: Matbaa-yı Osmaniye, 1314 [1898].
- Özgül, M. Kayahan. *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği Münif Paşa*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Öztürk, Furkan. “Sunuş”, Rezaizâde Mahmut Ekrem, *Ta'lim-i Edebiyyât: Eleştirel Basım*, hazırlayan Furkan Öztürk, 13-24. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2016.
- Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çeviri editörleri M. Bütün, S. B. Demir. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018.
- Poyraz, Türkân ve Nurnisa Tuğrul. *Tiyatro Bibliyografyası (1859-1928)*. Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1967.
- Raif Necdet, *Yeni Resimli Türkçe Kamus*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi, 1927.
- Recaizâde Mahmut Ekrem. “Atala Mukaddimesi”, *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 4: Eser Tanıtma ve Önsözler* içinde, hazırlayanlar İnci Enginün, Zeynep Kerman, 229-230. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Recaizâde Mahmut Ekrem. *Ta'lim-i Edebiyyât: Eleştirel Basım*, hazırlayan Furkan Öztürk. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2016.
- Salih Fuat. “Şekspir ve Otello Hakkında”, *İçtihat*, no. 114 (14 Temmuz 1914): 261-264.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc*. [1. basım] İstanbul: Mihran Matbaası, 1882-1883.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lugat – Dictionnaire Turc-Français*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1883-1885.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1899.
- Şemseddin Sami. *Resimli Kamus-ı Fransevî: Dictionnaire Français-Turc Illustré*. [3. basım] İstanbul: Mihran Matbaası, 1901.
- Taner, Haldun, Metin And ve Özdemir Nutku. *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1966.
- Tietze, Andreas. *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı 2; 3*, editörler Emine Yılmaz, Nurettin Demir. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2023.
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/> Son erişim: 20 Ağustos 2025.
- Uslu, M. Fatih. *Çatışma ve Müzakere: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Dramatik Edebiyat*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2025.

